

Пчолкін В. Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

Піддубний В. В.,
аспірант
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

CONCEPT AND FORENSIC CLASSIFICATION OF CRIMES OF ECONOMIC ORIENTATION

Розглянуто проблемні питання, що стосуються поняття злочинів економічної спрямованості та наукові підходи щодо їх визначення. Проведено ретроспективний аналіз поглядів науковців з приводу сутності криміналістичної класифікації зазначених злочинів. Найбільш розповсюдженим є твердження науковців, що в основі криміналістичної класифікації повинна бути кримінально-правова класифікація злочинів. Зроблено висновок, що до злочинів економічної спрямованості треба відносити такі, що вчиняються проти власності, у сферах господарської та службової діяльності. Вчинення в сукупності цих злочинів у багатьох випадках зумовлено потребою зробити можливим скоєння або приховування основного злочину, пов'язаного із привласненням майна та коштів.

Ключові слова: злочини економічної спрямованості, кримінально-правова та криміналістична класифікація, злочини проти власності, у сферах господарської та службової діяльності.

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся понятия преступлений экономической направленности, и научные подходы в их определении. Проведено ретроспективный анализ научных взглядов, касающихся сущности криминалистической классификации указанных преступлений. Наиболее распространенным является утверждение ученых, что в основе криминалистической классификации должна быть уголовно-правовая классификация преступлений. Сделано вывод, что к преступлениям экономической направленности необходимо относить преступления против собственности, в сферах хозяйственной и служебной деятельности. Совершение по совокупности этих преступлений в большинстве случаев обусловлено необходимостью сделать возможным совершение либо сокрытие основного преступления, связанного с присвоением имущества и денежных средств.

Ключевые слова: преступления экономической направленности, уголовно-правовая и криминалистическая классификация, преступления против собственности, в сферах хозяйственной и служебной деятельности.

The problematic issues concerning the concept of crimes of economic orientation and scientific approaches to their definition are considered. A retrospective analysis of the views of scholars regarding the essence of the criminalistic classification of these crimes has been carried out. The most widespread is the assertion of scholars that criminal-law classification should be the basis of criminalistic classification. It was concluded that the crimes of economic orientation are committed against property in the areas of economic and service activities. Committing a set of these crimes in many cases is driven by the need to enable the commission or concealment of the primary offense of embezzlement and money.

Key words: crimes of economic orientation, criminal-law and criminalistic classification, crimes against property in the areas of economic and service activities.

Постановка проблеми. Економічна злочинність як складне соціальне явище в суспільстві має як загальні, так і конкретні специфічні ознаки, що дають змогу класифікувати й систематизувати їх для цілей пізнання. У сфері економічної діяльності об'єктом дослідження можуть бути різні злочини економічної спрямованості. В юридичній літературі питання щодо самого поняття злочинів економічної спрямованості певний час залишається дискусійним. На жаль, у чинному Кримінальному кодексі України не було визначено поняття «економічного злочину», «злочину у сфері економіки» чи якогось іншого узагальнюючого терміна [1]. Попри на це в офіційних колах, законодавчих актах і документах вживаються такі терміни, як «злочини у сфері економіки», «злочини економічної спрямованості», «злочинність у сфері економічних відносин», «економічні злочини»,

«злочини у сфері економічної діяльності» і таке інше. Це дає змогу говорити не лише про наукове, а й про офіційне визнання доцільності виділення таких злочинів.

Саме через це у сфері протидії економічній злочинності відбувається багато не завжди виправданих змін, пов'язаних із класифікацією та підслідністю таких злочинів. Чимало суперечок пов'язано із самим визначенням злочину у сфері економіки як «передбаченого КК України суспільно небезпечного діяння, яке посягає на відносини власності у сфері господарської чи службової діяльності». Несприйняття багатьох дослідників викликає і розподіл злочинів у сфері економіки на безумовно та умовно економічні. Навіть загальний огляд свідчить, що вони об'єднують у своїй сукупності велику кількість діянь, зазначених у різних розділах Особливої

частини Кримінального кодексу. Тому необхідно виявити ознаки, що визначають їхні спільність, соціальну сутність та специфічну суспільну небезпеку [2, с. 104].

На думку вітчизняних науковців, реформування економічних відносин в Україні зумовило появу нових злочинів у сфері економічної діяльності та підвищення «професіоналізму» злочинців [3, с. 132–133]. Тому ефективність протидії злочинам економічної спрямованості значною мірою залежить від поглибленого вивчення сутності та класифікації цих злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми класифікації злочинів у криміналістиці були предметом досить ґрунтовних наукових досліджень. Серед перших із них варто назвати праці Р.С. Белкіна та А.І. Вінберга [4, с. 47]. Вагомий внесок у формування й розвиток теорії криміналістичної класифікації зробили В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.Т. Білоус, О.М. Васильєв, І.О. Возгрін, В.С. Гарбуз, І.Ф. Герасімов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.О. Коновалова, В.С. Кузмічов, В.В. Лисенко, В.О. Образцов, В.Д. Пчолкін, В.Я. Тацій, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та інші вчені. Але визначення поняття та криміналістичної класифікації злочинів, зокрема економічної спрямованості, залишається дискусійним і сьогодні.

Метою статті є проведення аналізу чинного законодавства та наукових досліджень щодо поняття та криміналістичної класифікації злочинів економічної спрямованості. Вказаний підхід дасть змогу з'ясувати наукові погляди та надати авторське бачення щодо сутності класифікації злочинів економічної спрямованості.

Виклад основного матеріалу. Дослідження показало, що є декілька поглядів щодо визначення злочинів економічної спрямованості. Окремі науковці вважають, що до цієї групи злочинів треба віднести діяння, які здійснюються у зв'язку чи з приводу функціонування економічних відносин. Інші дослідники вважають, що їхньою прикметною рисою є спрямованість на економічні інтереси. Існує думка, згідно з якою для того, щоб виділити ці злочини, необхідно встановити обов'язкову присутність у їхній об'єктивній стороні ознак порушення спеціальних правил нормативного характеру, які регламентують порядок та умови роботи підприємств та організацій. Між тим у науці практично загальноновизнано, що в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння шкода заподіюється об'єктові, який охороняється кримінальним законом. Отож нормальний порядок ведення економічної діяльності – теж родовий об'єкт злочинів у сфері економіки.

У працях науковців західних країн і США досить популярним став термін «білокомірцева злочинність», запропонований Е. Сатерлендом, котрий виділив такий різновид злочинів головним чином залежно від суб'єкта, тобто відніс до них корисливі діяння, вчинені особами, що займають високий соціальний статус і зловживають цим, порушують правила своєї професійної діяльності [5]. В. Смітт

до злочинів економічної спрямованості відносить діяння, вчинені підприємцями, чиновниками у зв'язку з господарською діяльністю, високими технологіями, відмиванням злочинних доходів і таке інше. [6]. Тож основною відмінною ознакою цих злочинів вважається їх учинення в межах реальної або фіктивної господарської діяльності.

Вітчизняні науковці центральною ланкою економічної злочинності вважають злочини у сфері господарської діяльності. В.Я. Тацій під господарським злочином розуміє «вчинене приватною або службовою особою у сфері господарської діяльності навмисне або необережне діяння (дія або бездіяльність), що завдає істотної шкоди системі господарювання» [7, с. 18]. Специфіка цих злочинів полягає в тому, що вони не лише скоюються у зв'язку чи в процесі функціонування економічних відносин, а й завдають економіці збитку, який може виражатися або в прямому зменшенні наявного фонду матеріальних цінностей державного, колективного, приватного власника, або в порушенні функціонування окремих господарських галузей чи господарських процесів, або в ускладненні реалізації соціально-економічних програм тощо. Оскільки економіка країни розподіляється на низку сфер, то економічні злочини можливі в будь-якій зі сфер економіки.

Інші дослідники висловлюють думку, що в аналізованій площині найбільш щільно пов'язані між собою злочини проти власності та у сфері господарської діяльності. В.Т. Білоус із цього приводу робить висновок, що до злочинів економічної спрямованості, зважаючи на положення нинішнього кримінального законодавства України, можна віднести злочини проти власності та господарські злочини. На його думку, «це передбачені кримінальним законом діяння у сфері економічних відносин, спрямовані на порушення відносин власності та існуючого порядку здійснення господарської діяльності» [8, с. 97]. Але найбільш розповсюдженим є твердження щодо віднесення до цієї категорії тих злочинів, що вчиняються проти власності, у сферах господарської та службової діяльності.

Зі сказаного можна зробити висновок, що злочини економічної спрямованості (економічні злочини) – це передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні діяння проти права власності, встановленого порядку здійснення господарської та службової діяльності, що завдають шкоди суспільним економічним відносинам, законним правам та інтересам громадян і суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

В.Ю. Шепітько у своїй роботі «Злочини у сфері економіки: сучасні проблеми криміналістичної науки» зазначає, що «сьогодні існує потреба у вивченні структури злочинів в економічній сфері, побудові їх криміналістичної класифікації. Виявлення та розслідування злочинів передбачають з'ясування їхньої сутності, місця в системі кримінальних правопорушень і визначення їхніх взаємозв'язків. Запропоновання криміналістичної класифікації злочинів у цій сфері сприятиме фор-

муванню їхніх криміналістичних характеристик та розробленню окремих криміналістичних методик» [9, с. 408].

У словнику з криміналістики надається таке визначення криміналістичної класифікації злочинів – «це систематизація злочинів за кримінально значущими підставами, які сприяють формуванню криміналістичних характеристик злочинів і розробленню окремих криміналістичних методик; базується на кримінально-правовій класифікації та вважає за необхідне брати до уваги способи вчинення й приховування злочину, особу злочинця й потерпілого, місце вчинення злочину та інші чинники» [10, с. 119].

На думку науковців, без логічно обґрунтованої криміналістичної класифікації злочинів побудувати систему окремих криміналістичних методик неможливо [11, с. 14; 12, с. 148].

Однією з головних ознак, яка характеризує криміналістичну класифікацію злочинів, є її цільове призначення. Вона є своєрідним методом наукового пізнання, засобом поглибленого вивчення об'єкта, створює умови для реалізації інших методів криміналістичного дослідження, має безпосередній вихід на практичну діяльність органів дізнання та слідства, створює передумови ефективної діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів [13, с. 120].

Проведення ретроспективного аналізу наукових праць свідчить, що існує широкий спектр думок щодо цієї проблеми. Довгий час учені-криміналісти зважали лише на кримінально-правову класифікацію, але звернули увагу, що, на жаль, така класифікація не завжди відповідним чином відбиває проблеми криміналістичної теорії та слідчої практики. Криміналістична класифікація, яка тісно пов'язана з кримінально-правовою, сприяє цілеспрямованості розроблювальних з її урахуванням методик розслідування, що значною мірою відповідає потребам слідчої практики.

Вважаємо, що криміналістичні підстави класифікації злочинів повинні бути, відповідно, значущими й методично перспективними. На це звернув увагу О.М. Васильєв. Він зазначив, що підставою для класифікації злочинів на початковому етапі розслідування можуть бути слідчі ситуації й обумовлені ними напрями розслідування. Їх можна вважати першою формою криміналістичної класифікації злочинів. Другою формою криміналістичної класифікації, що визначає метод розслідування, він називає криміналістичну характеристику цього виду злочину, до якої відніс такі елементи, як спосіб злочину, механізм дій злочинця й утворення слідів злочину, джерела одержання доказів, визначення кола осіб, серед яких може перебувати і винний [14, с. 23–25].

Важливий внесок у розроблення криміналістичної класифікації злочинів зробив професор І.Ф. Герасимов. Він справедливо зазначив, що методики розслідування можуть і повинні розроблятися не лише за кримінально-правовими складами злочинів (видова класифікація), але й для груп злочинів, об'єднаних у методичних цілях на основі якоїсь криміналістичної

ознаки (наприклад, за способом вчинення або приховування злочину, за особливостями особи тощо). Для поділу на групи він рекомендує використовувати не тільки кримінально-правові ознаки злочинів, але й інші, більшою мірою криміналістичні ознаки, що дасть можливість розробляти більш точні й ефективні методики розслідування. І.Ф. Герасимов запропонував класифікацію: а) за видами злочинів (у її основі лежить кримінальний кодекс); б) внутрішньовидову; в) міжвидову. Базова роль належить видовій, а внутрішньовидова та міжвидова криміналістичні класифікації можуть бути складовою частиною видової [15, с. 333–334]. Це твердження І.Ф. Герасимова є актуальним у сучасних умовах і, на нашу думку, має прямий стосунок до криміналістичної класифікації злочинів економічної спрямованості.

На певні підстави формування криміналістичної класифікації злочинів звернув увагу В.О. Образцов. Він зробив спробу розробити принципи криміналістичної класифікації злочинів, її об'єкти тощо і, звичайно ж, підстави класифікації злочинів. На його думку, підстави криміналістичної класифікації злочинів можуть бути представлені у вигляді системи, яка складається з: а) ознак, що мають криміналістичне й слідче значення та характеризують злочин; б) ознак інших систем, що перебувають зі злочинами в закономірному зв'язку; в) обставинки вчинення злочинів і діяльності з їх виявлення та розслідування. Об'єктами криміналістичної класифікації злочинів як підсистеми діяльності, на його думку, є такі: злочин, певні групи криміналістично подібних видів і кримінально-правові роди злочинів, окремі види злочинів, певні кримінально-правові підвиди (різновиди) злочинів, групи злочинів, що виділяються на підставі криміналістичної класифікації кримінально-правових видів і підвидів зазначених вище [16, с. 44–46].

Н.П. Яблоков теж зазначив, що в ролі підстав для криміналістичної класифікації злочинів застосовуються як кримінально-правові, так і криміналістичні критерії. Це дає можливість розробляти досить гнучкі, найбільш пристосовані до слідчих ситуацій, наближені до потреб практики методики розслідування. При цьому кримінально-правові дані, що впливають із формули закону, об'єктивно відіграють основну роль. А самі криміналістичні підстави поділу тією чи іншою мірою обов'язково пов'язані з різного роду кримінально-правовими категоріями. Водночас вони розвивають і вдосконалюють класифікації загалом [17, с. 74–75].

Отже, більшість науковців, серед яких і Р.С. Белкін, вважають, що в основі системи окремих криміналістичних методик повинна бути кримінально-правова кваліфікація злочинів. Але це не означає, що криміналістична методика може обмежитися кримінально-правовою класифікацією. Р.С. Белкін запропонував будувати криміналістичну класифікацію, поклавши в основу склад злочину і, відповідно, елементи, пов'язані із суб'єктом злочину, об'єктом злочину, об'єктивною та суб'єктивною сторонами злочину [18, с. 326].

Окремі дослідники пропонують класифікувати злочини економічної спрямованості залежно від скоєння їх у конкретній галузі людської діяльності. Така підстава, на їхню думку, найбільш зручна для побудови криміналістичних класифікацій злочинів, що вчиняються у сфері економічної діяльності. На думку Г.С. Гарбуза, це можуть бути злочини, вчинені: а) у сфері громадського харчування; б) у зв'язку з наданням бюджетними установами послуг населенню; в) у зв'язку з проведенням будівельних робіт; г) у сфері діяльності бюджетних установ з виконання бюджетів; ґ) привласнення та розтрата, вчинені за участю комерційних організацій [19, с. 48].

На основі вище перелічених думок науковців можна зробити висновок, що вчені-криміналісти дотримуються концепції, відповідно до якої в основі криміналістичної класифікації є кримінально-правова класифікація злочинів. Вона здійснюється, як правило, за об'єктом посягання, що відображено в Кримінальному кодексі України.

Аналіз судової практики щодо злочинів економічної спрямованості дав змогу дійти висновку, що за кримінально-правовими ознаками до їхнього числа можуть бути віднесені діяння, відповідальність за які передбачена різними статтями КК України, що містяться в розділах проти власності та у сферах господарської й службової діяльності. До них за умови відповідності визначеним вище ознакам належать кримінальні правопорушення, що передбачені: ст. 185 КК України «Крадіжка», ст. 190 КК України «Шахрайство», ст. 191 КК України «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем», ст. 198 КК України «Придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом», ст. 199 КК України «Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи квитків державної лотереї», ст. 201 КК України «Контрабанда», ст. 204 КК України «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів», ст. 205 КК України «Фіктивне підприємництво», ст. 209 КК України «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», ст. 212 КК України «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)», ст. 216 КК України «Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок», ст. 229 КК України «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фір-

мового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару», ст. 226 КК України «Фальсифікація засобів вимірювання», ст. 227 КК України «Випуск або реалізація недоброякісної продукції», ст. 358 КК України «Підроблення документів, печаток, штампів і бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів», ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем», ст. 366 КК України «Службове підроблення», ст. 369 КК України «Пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі» [1].

Наведений підхід є спробою об'єднати делікти залежно від об'єкта посягання, оскільки вчинення цих діянь у багатьох випадках зумовлене потребою зробити можливим, полегшити скоєння або приховування основного злочину, пов'язаного з привласненням майна та коштів (ст. 191 КК України). Отож вивчення вироків судів, що розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень, за кримінальними провадженнями розглянутої категорії показали, що у практичній діяльності превалює кваліфікація злочинів економічної спрямованості за сукупністю, тому щораз більшої актуальності набуває питання дослідження злочинних (кримінальних) технологій із метою розроблення комплексних методичних рекомендацій щодо їх розслідування [20, с. 414–416].

Висновки. На нашу думку, криміналістична класифікація злочинів економічної спрямованості має будуватись з урахуванням найбільш значущих із погляду дослідження механізму злочинної діяльності ознак (елементів), які можуть виступати класифікаційними підставами. Основною функцією такої класифікації є значущість для побудови теоретичних і практичних рекомендацій, спрямованих на вирішення завдань із виявлення та розслідування злочинів. Підстави класифікації мають відображувати, перш за все, суттєві у криміналістичному сенсі риси відповідної злочинної діяльності. Серед таких підстав треба виділити суб'єктів, способи вчинення та приховування злочинів, характер предмета посягання, обстановку, місце злочину, суб'єктивну сторону діяння, підслідність того чи іншого правоохоронного органу тощо.

Класифікація злочинів економічної спрямованості повинна здійснюватися на основі практики розслідування, змін у структурі економічної злочинності, способів вчинення цієї категорії злочинів. Розроблення такої класифікації має значення для науки та для практичної діяльності, зокрема підвищення рівня професіоналізму працівників Національної поліції України щодо подолання протидії злочинності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (поточ. ред. від 17.05.2014). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Пчолкін В.Д. Проблеми визначення поняття та класифікації злочинів у сфері економіки. Право і безпека. 2005. № 4. С. 104–107.
3. Бахин В.П., Ищенко А.В., Кузьмичев В.С. О необходимости новых форм и методов борьбы с преступностью. Правоведение: Вестник Днепропетров. ун-та. 1995. Вып. 3. С. 132–133.
4. Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). М.: «Юридическая литература», 1969. 216 с.
5. Edwin H. Sutherland White-Collar Criminality. American Sociological Review. 1940 (Feb.). Vol. 5. N. 1. P. 1–12.
6. Schmitt B. Kriminologie, Jugendstrafrecht, Strafvollzug. 3., völlig neu bearbeitete. Auflage, 2001. 200 s.
7. Тацій В.Я. Боротьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрям діяльності правоохоронних органів. Вісник прокуратури. 2002. № 1 (13). С. 23–18.
8. Білоус В.Т. Про системний підхід в організації боротьби з економічною злочинністю. Вісник Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. 1999. № 4. С. 97–100.
9. Шепітько В.Ю. Вибрані твори. Х.: Видавнича агенція «Апостіл», 2010. 576 с.
10. Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В.Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.
11. Журавель В.А. Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики. Теорія та практика судової експертизи та криміналістики: зб. наук. пр. Х.: Право, 2010. Вип. 10. С. 12–20.
12. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. К.: «Хай-Тек Прес», 2010. 624 с.
13. Лисенко В.В. Теоретичні основи тактичних операцій та їх проведення на початковому етапі розслідування податкових злочинів. Підприємництво, господарство і право: щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2004. № 3. С. 120–124.
14. Васильев А.Н. О криминалистической классификации преступлений. Методика расследования преступлений (Общие положения). Материалы научно-практической конференции (г. Одесса, ноябрь 1976 г.). М., 1976. С. 23–27.
15. Общие положения методики расследования преступлений (Глава 26). Криминалистика / Под ред. И.Ф.Герасимова, Л.Я. Драпкина. М.: Высшая школа, 1994. С. 324–334.
16. Образцов В.А. Криминалистическая классификация преступлений. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. 176 с.
17. Криминалистика: учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2005. 781 с.
18. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приёмы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. 478 с.
19. Гарбуз Г.С. Методика по расследованию присвоения или растраты, совершаемых в бюджетной сфере: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Красноярск, 2007. С. 48–49.
20. Іванцова О.В. Особливості криміналістичної класифікації злочинів, що вчинюються в галузі цукрового виробництва. Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.): у 2 т. Т. 2 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 414–416.